

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы
Қарақалпақстан бөлиминин

ХАБАРШЫСЫ

Журнал 1960-жылдан баслап шығып атыр

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Қорақалпоғистон бўлимининг

АХБОРОТНОМАСИ

Журнал 1960 йилдан нашр қилинмоқда

ВЕСТНИК

Каракалпакского отделения
Академии наук Республики Узбекистан
Журнал издается с 1960 года

№ 2
(279)

Нукус-2025

QARAQALPAQ TILI SÓZ JASALIWINIŃ KOMPLEKS BIRLIKLERINE SÍPATLAMA

Orazimbetova E.Sh.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Sóz jasalıw til biliminde jeke taraw bolıp qalıplesiwi eń aldı menen onıń sisteması menen baylanıslı. Tilde biz paydalanıp júrgen barlıq sózler túbir sózlerdiń mánilik hám formalıq jaqtan qalıplesiwi nátiyjesinde jańa sózlerdiń dóreliwi arqalı anıqlanadı. Tildiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı dúnya kórinisin biliw arqalı, olardıń hár túrli belgisi menen qásiyeti, sapası menen sanı, qıymılı menen háreketi, ámeli menen sıpatlarına atama beriw menen ámelge asırıladı. Bolmıstıń usınday álwan túrli belgilerine atama beriw xalıqtıń dúnyatanımı, oy-sanasınıń ósiwi, millet psixologiyası, mentaliteti menen tıǵız baylanısta boladı. Bolmıstaǵı qálegen zat, nárise yamasa qubılıs tuwralı túsinikler tillik belgi arqalı tańbalanıp, óziniń sóz kórinisine iye boladı. Bul tańbalanǵan kórinis sóz jasalıw procesi arqalı jasalıp, atama bolıp tanıladı. Usı atamaların qalıplesiw, jasalıw procesi sóz jasalıwdıń tiykarǵı izertlew nıshanına aylanadı. Onıń obyektı retinde sóz jasawshı usıllar, sóz jasawshı tillik úlgisi, sóz jasaw tipleri menen dizbekleri, sózlerdiń jasalıw úlgileri, dórendi sózler (túbir), olardıń túrleri, sóz jasaw nızamlılıqları menen mánisi, sóz jasawdıń sóz shaqaplarına baylanısı sıyaqlı quramalı máseleler jatadı. Sóz jasalıwdıń izertlew obyektı – bul sózler bolıp tabıladı.

Til biliminde basqa tarawlar sıyaqlı sóz jasalıwdıń ózine tán ózgesheliliklerine baylanıslı belgili rus ilimpazlarınan G.O.Vinokur¹, E.S.Kubryakova², E.A.Zemskaya³, D.Arutyunova⁴, A.N.Tixonov⁵, ózbek tilshi alımlarınan A.Xojiev⁶, A.Gulomov⁷, Y.Tojiev⁸, qazaq tilshilerinen M. Balaqaev⁹, N.B. Esenova¹⁰, N. Oralbaeva¹¹, A.K. Qurmanalıev¹² ilimiy miynetlerin atap kórsetiwge boladı.

Qaraqalpaq til biliminde sóz jasalıwdıń teoriyalıq hám ámeliy máseleleri boyınsha eń dáslepki maǵlıwmatlar N.A.Baskakovtıń «Қарақалпақский язык» [1] kitabında berilgen. Monografiyada qaraqalpaq tiliniń fonetikasi hám

morfologiyası menen birge sóz jasalıwǵa da itibar qaratilǵan. Ol leksikalıńq sóz jasalıwdıǵı feyil formalarına úlken itibar qaratadı.

A.Bekbergenov [2], A.Najimov [3], Sh. Abdinazimov [4], P.A.Najimov [5], M. Dawletov [6], Q.Bekbergenovtıń [7] izertlew jumısları sóz jasalıw máselelerine baǵıshlanǵan.

A.Bekbergenov óziniń «Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıwı» monografiyasında sóz jasalıw usıllarına úlken itibar qaratadı hám qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıwın tómendegi usıllar arqalı kórsetedi: 1. Morfologiyalıq usıl; 2. Leksika-sintaksislik usıl; 3. Morfologiya-sintaksislik usıl; 4. Leksika-semantikalıq usıl.

Sunday-aq, sóz jasalıw boyınsha «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikasi. Sóz jasalıw hám morfologiya» [8] atlı jámáátlilik miynette óz kórinisin taptı. Bul ilimiy miynette sóz tiykarı, dórendi hám dóretiwshi tiykarlar, sóz jasalıw qurılısı, sóz jasaw bazası, sóz jasaw formantı, sóz jasaw mánisi, sóz jasaw tipi, sóz jasaw usılları qısqa kórsetilgen.

Sońǵı ilimiy miynetlerde qaraqalpaq tilinde sóz jasalıwdıń teoriyalıq máseleleri arnawlı túrde izertlene basladı. P.Najimovtıń «Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması» degen monografiyası, M.Dáwletov, M.Qudaybergenovtıń «Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması» atlı ilimiy miyneti baspadan shıqtı.

P.Najimov monografiyasınıń I babı qaraqalpaq tili sóz jasalıwınıń teoriyalıq tiykarlarına baǵıshlanǵan. Bul miynetinde ol, *sóz jasaw jubı, sóz jasaw dizbegi, sóz jasaw uyası, sóz jasaw tipi* sıyaqlı sóz jasaw kompleks birliklerine bólip qaraǵan.

M.Dáwletov, M.Qudaybergenovtıń «Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması» atlı ilimiy miynetinde sóz jasalıwǵa qatnaslı tiykarǵı túsiniklerge tiykarlanıp qaraqalpaq tilinde de sóz jasalıwdı úyreniwde de tómendegishe túsinik berilgen: 1. *Dórendi sóz hám onıń quramı*; 2. *Sóz*

¹Винокур В.О. Заметки по русскому словообразованию. Избранные работы. – М., 1959.

²Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке... // Институт языкознания.–М., Языки славянской культуры, 2004.

³Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. // М., Флинта: Наука, 2011.

⁴Арютунова Н.Д. Проблемы морфологии и словообразования. М.: Языки славянских культур, 2007.

⁵Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2 т. – М.: Рус. яз., 2-е изд. 1990.

⁶Хожиев А. Узбек тили суз ясаилиш тизими. –Т.: 2007.

⁷Гуломов А. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке // Академику В.А.Гордлевскому к его 75-летию. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.

⁸Тожиев Е. Узбек тили морфемикаси. – Тошкент, 1992.

⁹Қазирги қазақ тилинің сөзжасам жүйесі ред. М.Б.Балақаев т.б.-Алматы: Ғылым, 1989.

¹⁰Есенова Н.Б. Сөзжасамдық тарамның белсендилігі (электронный ресурс: Тараз: Тараз мемлекеттік педагогикалық университети, 2019.

¹¹Оралбаева Н. Қазақ тилинің сөзжасамы: Оқулық, – Алматы, 2001.

¹²Қурманәлиев А.К. Қазақ тилиндегі сөзжасамдық уя мәселесінің теориялық сипаты –Алматы, 2020.

jasaw tiykarı; 3. Söz jasawshı (formantı); 4. Söz jasalıw mánisi; 5. Söz jasalıw tipi; 6. Söz jasalıw dizbegi; 7. Söz jasawshı uya; 8. Söz jasalıw sisteması; 9. Söz jasawdın ónimli hám ónimsizligi; 10. Söz jasalıw usılları [9,26-b.].

Rus hám türkiy tillerindegi izertlewlerge tiykarlıana otırıp, qaraqalpaq tilindegi söz jasalıwğa tiyisli tiykarǵı túsiniqlerge tómendegishe sıpatlama berip ótemiz: *söz jasaw jubı, söz uyası, söz jasaw dizbegi, söz jasaw basqıshı, söz jasaw tipi.*

Túbir söz benen dórendi túbir sózdıń jubı söz jasaw jubı dep ataladı. Söz jasaw uyası eń kishisinde bir, eki söz jasaw jubı boladı. Mısalı: tús –túsik (eki aǵzalı söz jasaw dizbeginde 1 jup bar)

1. <i>tús –túsik</i>	2. <i>túsir –túsirt</i>
<i>túsım</i>	<i>túsiriwshi</i>
<i>túsirińkire</i>	<i>túsiriwli</i>
<i>túsir</i>	<i>túsirip</i>

Söz jasaw uyası anaǵurlım kóp dórendi sózden quralsa, sonday söz jasaw jubı sanı da kóp boladı. Jup sınarlarınń mánileri bir-biri menen baylanıslı boladı. Dórendi sózlerdiń hár qaysısı uyanıń bir basqıshında jasaladı. Jup sınarlarınń mánileri bir-biri menen baylanıslı boladı. Dórendi sózlerdiń hár qaysısı uyanıń bir basqıshında jasaladı. Dizbektegi basqıshlardı quraytuǵın dórendi sózler hár túrli söz shaqabınan ibarat boladı. Mısalı: *boz-bozar-bozarań-bozarańla-bozarańlat-bozarańlatqız* dizbegindegi *boz* sózinen dórelgen 5 sózdıń hár qaysısı bir basqıshı quraydı.

Bir túbirden tarqalǵan bir-birine túbir bolatuǵın sózler toparı söz jasaw dizbegi dep ataladı. Dizbektiń quramında qansha söz bolsa da, olardıń bári bir-biri menen mánilik baylanısı bar sózler boladı. Mısalı:

- jaz – jazıwshı, jazıwshılıq*
jaz –jazba, jazbaw, jazbawshı, jazbawshılıq
jaz –jazǵız, jazǵızdır, jazǵızdırma, jazǵızdırma w.t.b.

Qaraqalpaq tilinde hár söz jasaw dizbegi 3 sózden baslap, 5, geyde 6 sózge deyin jetiwi múmkin, biraq 6 söz siyrek ushırasadı, al 3 sózden ibarat dizbekler jiyi gezlesedi, sebebi bir túbirden bir qansha söz jasaw dizbeginiń jasalıwı tildegi júdá jiyi ushırasatuǵın qubılıs bolıp tabıladı. Mısalı:

- ek → egin, eginshi → eginshilik → eginshiliksiz;*
bir → birik → biriktirgiz → biriktirgiz t.b.

Zamanagóy lingvistikada E.L. Ginzburg, E.A. Zemskaya, P.A. Soboleva, A.N. Tixonov, I.S. Uluxanovtıń söz jasaw uyası teoriasına súylene otırıp, söz jasaw uyasısın tómendegi usılları: – söz jasaw uyası bul söz jasalıw podsysteması kompleks birlikleriniń eń quramalı birliǵi bolıp tabıladı; söz jasalıw birliǵiniń eki tárepleme yaǵnıy formal hám mánili strukturasına iye ekenligi; dórendi leksikanı dúziw hám juwmaqlastırıwıń eń joqarı forması; tábiyiy klassifikaciyalawǵa jaqın bolǵan klassifikaciya birliǵi; jámlengen tiykarǵı til qatnaslarınń barlıq túrleri

(leksikalıq, söz jasalıw hám grammatikalıq) mikrosisteması arqalı anıqlawımızǵa boladı [10] – dep sıpatlama beredi.

Söz jasalıwıń kompleks birliǵi bolıp tabılatuǵın, söz jasalıwǵa tiykar bola alatuǵın, ortaǵ, túbir mánini qalıplestiretuǵın sózler jıyıntığı söz jasaw uyası delinedi. Hárbir söz jasaw dizbegi hám paradigmaları ózara baylanıslı hám bir - birine tásir etiwshiligi (ózara shárttiligi) arqalı söz jasaw uyası (SJU) bir túbirli sózler sisteması sıpatında óz shıńına, xarakterine hám valentlilik ózgesheliklerine iye uyanıń tipologiyasın anıqlaydı. Keń potencialǵa iye söz jasaw uyası til biliminde úyreniwde úlken jumıslardı, yaǵnıy sózlik qorın bir qalıpke keltiriw hám keńeytiw instrumenti sıpatında ámelge asırıladı. Qazaq tilshisi K.A. Qurmanalıevtıń «Qazaq tilindegi sózjasamdıq uya máselesiniń teoriyalıq negizderi» atlı miynetinde söz jasaw uyasınıń teoriyalıq analiziniń jan-jaqlama sıpatlap, uya quramındaǵı söz jasaw birlikleriniń túrlerin ajratıp, onıń sintagma-ierarxiyalıq baylanıstaǵı quramalı birliklerine toqtap ótip, tiykarǵı másele söz jasaw paradigmaları menen söz jasaw basqıshına (dáreje, etap) baylanıslılıǵın kórsetedi. Sonday-aq alım söz jasaw uyasına qatnasqan bir buwinli sózler úlgisiniń 5 túrin atap kórsetedi.

Ilimpaz P.A. Najimovtıń pikiri boyınsha «Söz jasaw uyası – bul dóretiwshı tiykar hám onnan sońǵı dóretiw basqıshlarındaǵı dórendi túbirlerdiń negizinde söz jasalıw procesiniń nátiyjesinde payda bolǵan bir túbirdegi sózlerdiń jıyıntığı» - dep anıqlama beredi.

Söz jasaw uyasında a) bir túbirden taraytuǵın túbirles sózlerdiń bolıwı zárúr; b) túbirles sózlerdiń jeke nominativlilik mánisi bolıwı shárt; v) dórendi túbir sózler hár túrli usıllar menen jasalıwı múmkin; g) omonimlik formalar söz jasaw uyası bola almaydı.

Mısalı: *ardaq –ardaqla, ardaqlan, ardaqlaw; kóter-kóterme, kótermele* t.b. Söz jasaw uya aǵzaları gez kelgen jerde jaylasa bermeydi, onıń jaylasıwınıń qalıplesken tártibi bar. Söz jasaw uyasında ol qatań saqlanadı.

Söz jasaw uyası arqalı birikken sózlerge baǵdarlanǵan izertlew jumısı kompleksli leksika-grammatikalıq xarakterge iye bolıp, sóylew kónlikpeleri hám sózlerdiń grammatikalıq analiz jasaw kónlikpelerin jetilistiriwge múmkinshilik beredi.

Söz jasaw basqıshı túbir söz benen söz jasawshı qosımtalardan turatuǵın söz jasaw uyasındaǵı dórendi túbirlerdiń jasalıw retin bildiretuǵın tillik birlik bolıp tabıladı: *jaz – jazba – jazbaw – jazbawshılıq.*

Söz jasaw paradigması tik qatarda bir basqıshında bir túbir sózden dórelgen dórendi sózlerdiń jıyıntığı, sonday-aq, söz formalarınń sisteması, yaǵnıy onıń grammatikalıq formalarınń barlıq jıyıntığına ayıladı. Söz jasaw paradigmasınıń sózlerdiń leksikalıq mánisinde ayırmaslıq boladı. Mısalı: 1. *belbew*, 2. *beldeme*, 3. *belles*, 3.

belden, 4. bellik, 5. belbuwar, 6. belshe, 7. belsiz, 8. beldeu.

Tildegı grammatikalıq formalardıń mazmunlıq, mánilik sıpatı tárepinen ortaqlılıǵı, paradigma sózdıń dál formalarınıń úlgisi boyınsha jasaladı.

Sóz jasaw tipi bir sóz shaqabınan belgili bir affiks arqalı jasalǵan uqsas mánili dórendi sózlerdıń jasalıwına ayıladı. Mısalı: feyilden jasalǵan *-la/-le, -las/-les, -lan, -len, -ilda,-ilde, -ira,-ire, -ır,-kir, -ǵır,- gir* t.b dórendi túbirler bir sózjasaw tipine jatadı Mısalı: *bayla, gózle, kómekles, jatılǵa, dirilde, selkilde, enire, gúrkire, shıǵır* t.b.

Sóz jasaw úlgisi (model) dórendi sózlerdıń quramındaǵı bir aǵzanıń ortaǵ bolıwı arqalı qalıpsken ekinshi mánili dórendi sózler jatadı. Mıs: sózge tek *-shı/-shi* affiksiniń jalǵanıwı arqalı adamnıń mamanlıǵı, kásibi, xızmetine baylanıshı atamalar jasaladı: *qosıq-qosıqshı, duwtar-duwtarshı, ayaq oyın-ayaq oyınshı* t.b. Sóz jasalıwdı analizde dórendi sózdıń qanday úlgi

(model) boyınsha jasalǵanlıǵı, onıń sóz jasawdıń qanday tipine kiretuǵınlıǵına ayırıqsha dıqqat awdarıw kerek. Tilde qanday dórendi sóz bolmasın, tildegi sóz jasaw úlgileriniń biri arqalı jasaladı. Mısalı: *egin, jıyın, túyin, qolla, emle, jaqla* degen dórendi túbirlerdi tallawda olardı tilde bir-eki túrli úlgi arqalı jasalǵanlıǵın bilıwimizge boladı. Olardıń dáslepki: úshewi atlıqtıń túbir feyilge *ın (-in)* sóz jasaw úlgisi arqalı jasalǵanlıǵı túrindegi, keyingi úsh mısaldadıǵı sózler feyildiń atlıq sóz *+la (-le)* túrindegi sóz jasaw úlgisi arqalı jasalǵanın kóriwimizge boladı. Bul dórendi túbirlerdiń atlıqtıń, feyildiń ónimli úlgileriniń biri arqalı jasalǵan sóz jasalıw tallawınıń obyektleriniń birine jatadı.

Ulıwma alǵanda dórendi sózlerdi hártárepleme analiz jasaw zárúrligi payda boladı. Bunday analizde dórendi sózdıń jasalıwınan baslap, quramı, mánisi, jasalıw tipleri menen úlgileri, sóylewdegi xızmetine deyingi barlıq ózgeshelikleri qamtılıwı tiyis.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Baskakov N.A. Каракалпакский язык. II том. Фонетика и морфология (Части речи и словообразование). – Москва, 1952. с.544.
2. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwı. – Nókis. 1979. 128-b.
3. Najimov A. Qaraqalpaq tilindegi jup hám tákirar sózler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1979. 114-b.
4. Abdinazimov Sh. Berdaq shıǵarmaların tili. – Toshkent: Fan, 2006.
5. Najimov P. A. Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması. Nókis: Илим, 2019. 200-b.
6. Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi

qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması. Nókis: Bilim, 2021 b.199.

7. Bekbergenov Q. Qaraqalpaq tilinde qurama sózler // ӨзРИА ҚҚБ Хабаршысы, №2. Нөкіс. 112 -122-bb.
8. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis: Bilim, 1994. 452-b.
9. Najimov P. A. Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması. Nókis: Илим, 2019. - 42-b.
10. Kazak M.Yu. Morfemika i slovoobrazovanie sovremennogo russkogo yazıka. Teoriya. Uchebnoe posobie. Belgorod: Belgorod, 2012 s.59.

Qo'raqlpoq tili so'z yasalishining kompleks birliklari tasnifi Orazimbetova E.Sh.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston ta'limi Qoraqalpog'iston gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Maqola qo'raqlpoq tiling so'z yasalishi masalasiga bagishlangan. Unda jahon va turkiy tilshunoslik olimlarining nazariy asarlarida keltirilgan ilmiy fikrlariga sharh berilgan. Muallif qo'raqlpoq tilidagi so'z yasalishi masalalariga kengroq tuxtalib, shu kungacha bo'lgan asarlarni tahlil qilgan. Qo'raqlpoq tili so'z yasalish sisteması boyısha bildirilgan fikrlarni bir-biriga solishtirma tahlil qilindi. So'z yasalishning kompleks birliklari ilgari etibordan chetda qolgan, qo'ldan keladigan yangi nazariy tushunchalarga aniqlik kiritilib, asosan so'z yasash tizimining asossiy kompleks birliklari: so'z yasash jufti, so'z yasash zanjiri, suz yasash uysi, so'z yasash tiplari, paradigmatik munosabalarga kirishichi dalillab kursatildi. Hosila so'zlarni hartomonlama tahlil qilish zaruriyati paydo bu'ladi. Bundan tashqari, hosila so'zlarning yasalishidan boshlab uning tarkibi, ma'nosi, yaratilish tiplari va namunalari, nutqdagi vazifasigacha bo'lgan barcha xususiyatlari hisobga olinishi kerak.

Описание комплексных единиц словообразования в каракалпакском языкознании Оразимбетова Э.Ш.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Статья посвящена проблеме словообразования в каракалпакском языке. Представлен обзор научных идей в теоретических трудах ученых мирового и тюркского языкознания. Автор подробно остановился на вопросах словообразования в каракалпакском языке и проанализировал работы до настоящего времени. Проведен сравнительный анализ мнений, высказанных относительно словообразовательной системы каракалпакского языка. Были уточнены первоначальные новые теоретические понятия, которые ранее были упущены из виду и доказано, что основные комплексные единицы системы словообразования: словообразовательные пары, словообразовательные цепочки, словообразовательные гнезда, типы словообразования вступают в парадигматические отношения. Возникла необходимость всестороннего анализа производных слов. При этом анализ словообразования должен охватывать все особенности производного слова от его образования до состава, значения, типов и образцов образования, а также функции в речи.

Description of complex units of word formation in Karakalpak linguistics Orazimbetova E.Sh.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

The article is devoted to the problem of word formation in the Karakalpak language. It provides an overview of scientific ideas in the theoretical works of scientists of world and Turkic linguistics. The author dwelled in detail on the issues of word formation in the Karakalpak language and analyzed the works to date. A comparative analysis of the opinions expressed regarding the word formation system of the Karakalpak language is carried out. The initial new theoretical concepts that had previously been overlooked were clarified, and it was proved that the main complex units of the word formation system: word-formation pairs, word-formation chains, word-formation nests, types of word formation enter into paradigmatic relationships. There was a need for a comprehensive analysis of derived words. At the same time, the analysis of word formation should cover all the features of the derived word, from its formation to its composition, meaning, types and patterns of formation, as well as functions in speech.

QARAQALPAQ TILINDE SÓZ JASAWDÍN LEKSIKA-SINTAKSISLIK USILI

Yakupov M.O.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Dórendi sózler bir usılda jasalmaydı, olar belgili bir nızamlıqlarğa tiykarlanıp hárqıyılı sóz jasaw usılları arqalı júzege keledi. Bul usıllar óziniń mazmunı hám ónimliligi jaǵınan birdey emes, hár bir sóz jasaw usılınıń ózine tán ózgeshelikleri boladı.

XX ásirdeń 70-jıllarınan baslap qaraqalpaq tilinde sóz jasawdın usıllarına kóbirek dıqqat awdarılıp, bul máselege arnalǵan ayırım miynetler baspadan shıqtı. Ayırım maqalalarda, monografiyalarda bul másele keńirek analizlene basladı hám qaraqalpaq tilinde mınaday sóz jasaw usılları bar ekenligin tastıyıqladı: 1) morfologiyalıq 2) leksika-sintaksislik 3) morfologiya-sintaksislik 4) leksika-semantikalıq [1].

Qaraqalpaq tiliniń sóz jasaw usılları boyınsha jarıq kórgen basqa miynette tilimizdegi sóz jasaw usılları tómendegishe kórsetilgen: 1) morfologiyalıq 2) morfologiya-sintaksislik 3) leksika-semantikalıq 4) fonetika-semantikalıq [2].

Bunnan tisqari “Xézirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası” (Hökis, 1994) atlı ilimiy akademiyalıq grammatikada qaraqalpaq tiliniń sóz jasaw usılları morfemalıq hám morfemalıq emes usıl dep ekige bólinedi de, bular óz gezeginde mınaday túrlerge bólinedi: 1. Morfemalıq usıl: 1) affiksaciya 2) sóz qosılıwı 3) sóz qosılıwı+ affiksaciya 4) abbreviaciya.

2. Morfemalıq emes usıl: 1) leksika-semantikalıq usıl 2) leksika-sintaksislik usıl.

Tyurkologiyalıq ádebiyatlarda kórsetilgen sóz jasaw usıllarınıń túrleri, sanı, mazmunı, joqarıda aytıp ótkenimizdey, hár qıyılı, avtorlardın pikirleri de ayırım máselelerde birdey emes. Biraq, soǵan qaramastan, olardıń arasinan tiykarǵı sóz jasaw usılların ajratıw múmkin.

Qaraqalpaq tilinde sóz jasalıwı túrkiy tillerindegi sıyaqlı 1949-jıllardan baslap arnawlı izertlene basladı. Qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısın hár tárepleme keńnen izertlew professor N.A.Baskakov miynetlerinen baslandı. Ol óziniń 1932-jılǵı “Краткая грамматика каракалпакского языка” miynetinde sózlerdin jasalıwın hár bir sóz

shaqabınıń ishinde qısqasha birinshilerden bolıp atap kórsetti. Ol óziniń miynetiniń birinshi tomında qaraqalpaq adam atlarınıń dizimin bergen [3]. Ilimpazdın 1952-jılı “Каракалпакский язык” (Москва) fundamental miynetinde qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw usılların keńirek sóz etip, olardı leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik dep úshke bóledi.

Biraq, A.Bekbergenov óziniń miynetinde sóz jasaw usılları hám sonıń ishinde leksika-sintaksislik usıl haqqında túsindiredi [4]. Bul kórsetilgen miynetlerde sóz jasaw usılları túsindirilsede, biraq olardıń mazmunı hám sanı birdey emes. Máselen, 1974-jılǵı “Хэзирги қарақалпақ тили морфологиясы” sabaqlıqta tek morfologiyalıq hám sintaksislik usıl berilse, 1981-jılǵı “Хэзирги қарақалпақ тили. Морфология” miynetinde bolsa, olardıń tórt túri morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq, morfologiyalıq, fonetika-semantikalıq usıllar kórsetilgen.

Házirgi qaraqalpaq tili xalqımızdın turmısındaǵı ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, bilimlendiriw tarawlarındaǵı jetiskenliklerine baylanıslı fonetikalıq sisteması, leksikalıq quramı, grammatikalıq qurılısı, terminologiyası hám orfografiyası hár tárepleme jetiliskeń tillerdiń biri boldı. Biraq qaraqalpaq til biliminde tildin fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq hám tariyxına baylanıslı bir qansha máselelerdin sheshimi belgili bir sistemaǵa túsiwine qaramastan, elege deyin izertlewdi, sheshiwdi kútip turǵan máseleler bar. Mine, qaraqalpaq tilindegi usınday máselelerdin biri – sózlerdin jasalıwı hám leksikalizaciya usılın izertlew máselesi.

Leksikalizaciya – qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw usıllarınıń biri.

Tildegi ayırım sózler dáslep sóz dizbekleriniń quramında kelip, heshqanday ózgerissiz belgili bir máni ańlatadı, yaǵniy bir túsinikti bildiredi, tildin rawajlanıwı menen bul sózler ózi menen birge qollanılgan sózler menen pútin bir sóz bolıp qalıplesip, bir uǵımdı ańlatadı: táńir bergen – Táńirbergen (adam atı), ul bolsın – Ulbolsın (adam atı), bóri basar – Bóribasar (iyttiń atı), jin urǵan –